

Skarre-*r* – ingen talefeil likevel?

Teorier om opphavet til skarring – og hvor langt skarringa vil gå

Av Arne Torp

I denne artikkelen skal jeg behandle to problemer i forbindelse med skarre-*r*¹:

For det første vil jeg ta opp spørsmålet om hvordan den er oppstått. Her ligger det da selvfølgelig en implisitt premisse om at skarre-*r* er en innovasjon i norsk – og i vesteuropeiske språk overhodet. For det andre vil jeg prøve å si noe om hvor langt – i dialektgeografisk forstand – jeg tror skarre-*r*-en vil nå generelt i germansk, men spesielt i nordisk og norsk.

1. Om opphavet til skarre-*r*

1.1. "Patologisk" skarring

Før 1800 tror jeg neppe det fantes andre som skarra her i landet enn små unger og folk med talefeil. Det er nemlig et faktum at skarre-*r* kan opptre sporadisk både hos barn og voksne i miljøer der det ellers ikke er vanlig med skarre-*r*. Dette er bl.a. nevnt av dialektologen Amund B. Larsen:

¹ Jeg bruker her de folkelige uttrykkene rulle-*r* og skarre-*r* om det som med mer tekniske termer kalles apikal *r* eller tungespiss-*r* og dorsal eller baktunge-*r*. Både rulle-*r* og skarre-*r* kan ellers realiseres nokså forskjellig, som f.eks. vibrant, tap eller frikativ, men det har jeg sett bort fra her. Jeg ser også bort fra at *r*-en i en del språkformer varierer posisjonelt mellom vokalisk og konsonantisk artikulering; når jeg snakker om *r*, er det den konsonantiske realiseringa jeg sikter til. Som lydskrifttegn bruker jeg "*r*" som tegn for rulle-*r* og "*R*" for skarre-*r*.

[...] uagtet det i den vidt overveiende del av Norge absolut betragtes som en feil at bruge uvular R-lyd [= skarre-*r*], så findes der dog i sådanne bygder jevnlig nogen – jeg vil, gjettende efter mine erfaringer, sie mindst omtrent én i hvert præstegjeld – som aldeles spontant, uten at høre nogen anden gjøre det, bruker drøpel-R [= uvular R]; og han vet dog, at det i hans omgivelers omdømme er en feil. (Larsen 1926: 4)

Dette kan altså tyde på at skarre-*r*-en i en eller annen forstand er enklere å få til enn rulle-*r*-en, og det stemmer: "[...] baktunge-*r* framkommer ved en mye enklere artikulasjonsprosess enn tungespiss-*r* " (Fintoft m.fl. 1983: 42). Dette er selvfølgelig også grunnen til at både barn og voksne har mye større *r*-problemer der miljøet krever rulle-*r*: I en stor undersøkelse av norske 4-åringer for en del år tilbake ble det konstatert *r*-problemer hos 19 % av barna fra områder med rulle-*r*, men ikke hos noen fra skarre-områder (Fintoft m.fl. s.st.). Henvisning til logoped for *r*-problemer forekommer også stort sett bare der det er vanlig med rulle-*r* (Foldvik 1988: 57).

Skarre-*r* kan altså være en *talefeil*, og når den opptrer sporadisk hos enkeltindivider slik som nettopp nevnt, er det naturlig å betrakte den på linje med andre artikulasjonsavvik som f.eks. lesping.² Skarre-*r* kan også forekomme som *barnespråk*. På Østlandet kan det f.eks. forekomme at småbarn skarrer de første åra dersom noen av foreldrene er innflyttere med skarre-*r*, men slike barn går oftest over til rulle-*r* når de kommer opp i skolealderen, fordi miljøpresset blir for sterkt.³

² Nærmest som en kuriositet kan nevnes at Linell & Jennische (1980: 21) omtaler en reint fysiologisk årsak til skarring, nemlig "ett för kort tungband. Detta kan medföra att vissa barn börjar använda tungrots-*r* [skarre-*r*] även i dialektområden där tungspets-*r* är helt dominerande." Heller ikke i Sverige har barn *r*-problemer i skarre-området: "I de sydsvenska dialektområdena, där tungrots-*r* genomgående används, tycks inte /r/-uttalen bereda några större fonetiska problem" (Linell & Jennische 1980: 22).

³ Skarring som forsinka språkinnlæringsfenomen er tydeligvis noe som forekommer i mange språk: "Just as /r/ is a typical defect of children, uvular

1.2. "Normal" skarring

Derimot er det selvfølgelig ingen grunn til å mistenke sørvestlendinger – eller dansker – for å lide kollektivt av forsinka språkutvikling eller talefeil; her er jo nemlig skarre-*r*-en kort og godt den eneste "korrekte" *r*-uttalen over store områder i dag. Som kart 13 (som er henta fra Foldvik 1988) viser, fantes skarre-*r*-en omkring 1900 bare på enkelte spredte lokaliteter på Sør- og Vestlandet, mens den i dag forekommer i et stort sammenhengende område. Vi ser også at den fremdeles er i framgang, ettersom det fins store områder der eldre ruller og unge skarrer.

1.3. Europeisk status for skarre-*r*-en, og historisk tolking av utbredelsesmønsteret

Kart 4 viser forekomsten av skarre-*r* i Europa.⁴ Dette kartet tolker de fleste slik at skarre-*r*-en historisk har spredd seg fra storby til storby; jf. f.eks. mønsteret rundt Köln og Berlin. En slik spredningsmåte har på engelsk vært kalt *urban jumping* (jf. Chambers & Trudgill 1980: 189) – på norsk har Helge Sandøy (jf. Sandøy 1999) laga termen *sprang mellom sentra* – og et slikt spredningsmønster for språklige forandringer er ganske vanlig i vår tid. Prinsippet er altså at endringene først hopper fra storby til storby, og derfra videre til mindre byer og sentra, og aller sist til grisgrendte strøk. Det samme mønsteret er også klart om vi sammenligner kart 1–3 – omkring 1900 forekom skarre-*r*-en bare i byer og bynære strøk (kart 1), mens forskjellen mellom by og land nå er langt på vei utviska (kart 3).⁵

r is also very common [...]. In languages where apical *r* is still normal, such as Spanish and Russian, uvular *r* also continues to appear spontaneously in children [...] (Wollock 1982: 217).

- ⁴ Kartet trenger helt klart oppdatering. Jeg kjenner f.eks. personlig mange østerrikere som skarrer, noe som ifølge kartet er "feil" (og da er det vel altså heller kartet som ikke stemmer). Skarre-området på kontinentet er derfor trulig vesentlig større i dag enn det kartet viser.
- ⁵ Det eneste området langt fra nærmeste by der folk hadde fått skarre-*r* alt omkring 1900, var som vi ser av kart 1 Sørfjorden i Hardanger. Dette har

Paris som europeisk utgangspunkt for skarre-*r*-en er altså den alminnelige oppfatninga av hvordan dagens utbredelsesmønster skal forklares. Etter denne teorien regner en med at skarringa har slått gjennom som "ordinær" *r*-uttale en gang på 1600-tallet i Paris (Chambers & Trudgill 1980: 188), og at den så har spredt seg derfra ved sprang mellom sentra. Dersom dette stemmer, kan det langt på vei forklare hvordan en uttale som i utgangspunktet neppe kan ha hatt særlig høy status – jf. bemerkningene ovenfor om talefeil og barnespråk – likevel synes å slå igjennom både utrolig raskt og uten å bli utsatt for normativ fordømmelse i særlig grad. Dersom den slo gjennom i pariserfransk, ville den nemlig kunne overføres automatisk til fransktalende overklassemiljøer i andre europeiske land, og fordi den jo som nevnt er lettere å uttale enn rulle-*r*, er det rimelig at slike personer tok i bruk skarre-*r*-en også når de ikke snakka fransk, og dermed var den innført i overklasseuttalen også i andre europeiske språk.⁶ Spredning kunne deretter foregå nedover i det språksosiale hierarkiet, noe som vanligvis ikke påkaller normativ fordømmelse i samme grad som det omvendte.⁷

trulig undra flere enn meg. I en e-post til meg (datert 3.11.99) har Helge Sandøy opplyst følgende som kanskje kan forklare dette forholdet:

Indre Hardanger, særleg Sørkjolen og Ullensvang, var ein turismagnet alt i første halvdel av 1800-talet. Da kom mest norske turistar. Og skarre-*r*-en kunne sjølvsagt hatt si brudeferd innover fjorden alt da. Men i siste halvdel av 1800-talet voks turismen enormt, også utalandsturismen. Det blei bygd fleire hotell, og dermed måtte det komme arbeidskraft. I den samanhengen kan det ha flytta bergensarar innover for å drive næring. Dette veit eg ikkje noko presist om, men Odda voks altså til 500–600 menneske (i 1900), og det svært fort. 12000 turistar kom sjøvegen i 1904!!

Dermed kan vi kanskje anta at all (ikke-patologisk) skarre-*r* her i landet har urbant opphav.

- ⁶ Jf. Van de Velde og van Hout 1999, note 3, som refererer følgende antatte utvikling i nederlandsk:

"Upper class people in The Hague are believed to have started using [R] in the course of the 17th and 18th century when speaking French. They supposedly introduced this prestigious [R] in their pronunciation of Dutch."

- ⁷ Et morsomt eksempel på dette finnes i boka "Korrekt dagligtale", der

Det er imidlertid ikke alle som har slått seg til ro med denne "pariserhypotesen". En av dem er den svenske lingvisten Ulf Teleman, som i et upublisert manus har lansert en helt annen teori (Teleman 1985). Han vil se skarre- og rulle-*r* i skandinavisk som generaliseringer av henholdsvis urgermansk /r/ og /z/. Dette betyr altså at eldre nordisk skulle ha hatt skarre-*r* som sin normale *r*-uttale, og rulle-*r* skulle representere urgermansk /z/ (Teleman 1985: 1f). Den såkalte *göta-r*-en (jf. pkt. 2.1 nedenfor) representerer for han da et slags relikv av denne fordelinga (op.cit. s. 29 + note 18).

Etter Telemans hypotese skulle altså skarre-*r*-en være eldgammel i nordiske språk. Denne ideen er det knapt noen andre som har slutta seg til; derimot fins det andre som enten har tenkt seg at skarre-*r* kan ha oppstått flere steder uavhengig av hverandre (Sjöstedt 1936, Wollock 1982)⁸ eller at spredninga kan ha gått andre veier (Ohlsson 1978). Börje Tjäder (1987: 93) konkluderer imidlertid si oppsummering med at etter hans oppfatning er det ennå ingen som har greid å sette fram en mer sannsynlig teori om skarre-*r*-en enn at den har oppstått i Paris og har spredd seg derfra. Dette er også mitt syn.

1.4. Tidligere teorier om opphavet til skarringa

Paris som utgangspunkt kan altså forklare farten og lettheten i spredninga, men naturligvis ikke hvorfor sjølve innovasjonen skjedde, for en gang må jo skarre-*r* ha vært talefeil også i Paris. Ei

forfatteren først gjør greie for den "korrekte" fordelinga av *de* og *dem* på bokmål, men legger så til:

Det er like *galt*, men kanskje ikke fullt så *farlig* å bruke *et de* for meget i stedet for *et dem* for meget. Bruk altså heller *de* litt for mange ganger hvis De er usikker. Korrekt blir det først når talen er grammatikalsk riktig, men *et de* for meget er merkelig nok av folk flest regnet for en mindre grov feil. (Bugge 1949: 33)

⁸ Jf. Sjöstedt 1936: 316:

Det rör sig, som vi se, här om R-utveckling inom vitt skilda områden och under så olikartade förhållanden, att vi ej enbart få räkna med spridning från Paris eller andra storstäder utan få utgå från att R utvecklas autochont inom flera områden.

populær forklaring er at opphavet skal ha vært en fransk konge med skarre-*r* som talefeil, og så tok hoffet etter kongen for å smigre han (jf. Sandøy 1988: 163). Denne forklaringa går trulig tilbake til tyskeren Moritz Trautmann, som i 1880 satte fram en teori som den svenske forskeren Börje Tjäder refererer slik:

[Trautmann] menar att bakre *r* har uppkommit i Paris i slutet av 1600-talet, närmare bestämt hos de s.k. preciöserna, och han tänker sig t.o.m. att ljudet från början kan ha varit ett talfel hos en ledande preciös. Sedan har hennes enklare medsystrar tagit efter, och bakre *r* har blivit ett mondänt uttal som har spritts ut över Västeuropa, först till större städer som Berlin och Bryssel och Köpenhamn, och sedan från dem ut över omgivande landsbygder. (Tjäder 1987: 84)

Det jeg finner usannsynlig ved denne hypotesen, er at en individuell talefeil skulle kunne ha en slik smitteeffekt, samme hvor kongelig eller "presios" opphavsmannen eller -kvinna måtte ha vært. Hvis det dessuten var klart for alle – inklusive personen sjøl – at det dreide seg om en individuell talefeil, ville det vel i grunnen være ganske risikabelt å imitere den; det kunne kanskje snarere bli oppfatta som karikering enn som språklig "solidarisering".⁹

En samtidig landsmann til Trautmann, Friedrich Theodor von Vischer, mente også at skarringa hadde oppstått i fornemme

⁹ Tydeligvis er det ikke alle som ser det slik; jf. Jeffrey Wollock, som hevder at "imitation of speech defects may occur anywhere at any time" (Wollock 1982: 220). Som et annet eksempel på slik imitasjon av individuell talefeil viser han til Perelló 1959, som skal ha

[...] demonstrated that the *theta* pronunciation of *c* and *z* now general in Castillian Spanish may owe its existence to an anomalous formation (prognathism) of Charles V's jaw, which caused him to speak with a severe lisp (*lecco*), imitated by the courtiers, it will have been reinforced by Charles' descendants Philip II, Philip IV and Charles II, who were all prognathous [...]. (Wollock 1982: 222)

Ifølge min kollega Otto Prytz ved Klassisk og romansk institutt er dette imidlertid ikke standardforklaringa på hvorfor spansk har fonemet /θ/. (Derimot heter det seg visstnok at en av de spanske kongene skal ha vært så underbitt at han drukna i dusjen...)

kretser, men ikke som individuell talefeil, men tvertimot som kollektiv affektasjon:

Da Mensch soll sich von da bloßen Natua zu Kultua aheben und dies voanehmlich auch an da Sprache zeigen, indem ea die gröbaen Ualaute daselben mildat. Ein solcha Ualaut ist namentlich das R. Wenn gebildete Menschen sich miteinand untahalten, soll es nicht klingen wie ein Donnawetta oda als wüade de Zapfenstreich geschlagen [...] (Vischer 1880, her sitert etter Wollock 1982: 195)¹⁰

Dansken Otto Jespersen har lansert et tredje opphav, som nok er i slekt med Vischers "forklaring", men uten hans ironisering. Jespersen setter nemlig overgangen fra rulle-*r* til skarre-*r* i direkte forbindelse med sjølve urbaniseringsprosessen. Han tenker seg overgangen slik at mens folk for det meste oppholdt seg i friluft på landsbygda, så kunne språklydene lett drukne i vindsus og fossedur, og da måtte de bruke en kraftig rulle-*r* for å kunne høre hverandre. Men i byen lever folk for det meste innadørs, og da er det ikke behov for en så anstrengende lyd lenger:

[L]ivet inden døre medfører i det hele sagte talen, man buldrer ikke så meget på, dels fordi det er overflødig, dels fordi det kan være uforsigtigt ('væggene har øren'); jo mere raffineret stuelivet er, med tæpper på gulvet og portierer for dørene, des mere afdæmpet blir også sproget. (Jespersen 1897–1899: 423)

¹⁰ Avsnittet ville se slik ut med normal tysk ortografi:

Der Mensch soll sich von der bloßen Natur zu Kultur erheben und dies vornehmlich auch an der Sprache zeigen, indem er die gröberen Urlaute derselben mildert. Ein solcher Urlaut ist namentlich das R. Wenn gebildete Menschen sich miteinander unterhalten, soll es nicht klingen wie ein Donnerwetter oder als würde der Zapfenstreich geschlagen [...]

Som vi ser, markerer Vischer *r*-vokalisering for å latterliggjøre skarre-*r*en, som jo ellers vanskelig lar seg gjengi med vanlige bokstaver. *R*-vokalisering forekommer for øvrig både sammen med tungespiss-*r* og skarre-*r* (jf. Sjøstedt 1936: 225, som nevner et par bygder i Dalarna som har *r*-vokalisering, trass i at Dalarna ligger langt utafor skarre-området; jf. også engelsk, der *r*-vokalisering, men ikke skarre-*r* er vanlig; nærmere i pkt. 1.6 nedafor), men vokaliseringa er nok *vanligst* i språkformer med skarre-*r*.

Den svenske fonetikerer Olof Gjerman er enig med Jespersen i at det er bylivet som ligger bak, men ikke fordi det bråker mindre i byen enn på landsbygda, men fordi byfolk *snakker* mer, og dette fører da til "att ljudmaterialet på så sätt nötes mera, varigenom r försvagas och efterhand övergår till R" (Gjerman 1935; her sitert etter Sjöstedt 1936: 315).

Jeffrey Wollock hevder at skarre-*r*-en kan ha to opphav, nemlig et "affektert", fortrinnsvis fransk, som gjerne kan knyttes til Trautmanns "presjøser", og et annet mer folkelig, som han mener kan ha oppstått mange steder uten innbyrdes sammenheng (Wollock 1982).

1.5. En alternativ teori om opphavet til skarre-*r*

Jeg mener altså at vi bør avvise teorier som enten antar at skarringa har opphav i et individuelt "patologisk-fonetisk" avvik eller har sammenheng med mer eller mindre spekulative forandringer i det fysiske eller sosiale miljøet. Dersom det kunne finnes en teori som forutsatte at skarre-*r*-en opprinnelig hadde hatt en *lingvistisk* funksjon hos språkbrukere uten spesielle artikulasjonsproblemer og som var i stand til å uttale alle slags *r*-lyder uavhengig av de fysiske eller sosiale omgivelsene, ville jeg foretrekke den. Det er en slik teori jeg nå skal forsøke å skissere.¹¹

Etter denne teorien har utviklinga av skarre-*r* i Paris sammenheng med utviklinga av distinktiv konsonantkvantitet i vestromanske språk. I moderne romanske språk er eldre distinktiv kvantitet over alt gått tapt ved vokaler, og ved konsonanter er kvantitetsopposisjonen bare bevart i italiensk.¹² Imidlertid har

¹¹ Denne teorien har kollega Trygve Skomedal ved mitt eget institutt meddelt meg muntlig alt for mange år sia, uten at jeg eller andre som måtte ha hørt om den, har gjort noe for å spre det glade budskap. Jeg trur derfor dette er første gangen teorien presenteres på trykk her i landet (og kanskje i Skandinavia). Som det går fram av sitat nedenfor fra Encyclopaedia Britannica, er den imidlertid neppe Skomedals påfunn (noe han heller aldri har påstått).

¹² Og heller ikke der i nord; jf. følgende sitat:

iberoromansk (spansk og portugisisk) en distinksjon mellom to slags *r*-lyd, som i alle fall delvis må reflektere en eldre kvantitetsmotsetning. I spansk (kastiljansk) og en del varieteter av portugisisk fins det en opposisjon mellom såkalt dobbel og enkel rulle-*r* (henholdsvis [r], dvs. en vibrant, og [r], en såkalt flikk). Disse to *r*-lydene er fordelt på den måten at den såkalt doble alltid brukes initialt, og den enkle alltid finalt, mens begge kan forekomme intervokalisk, og representerer da altså to ulike fonemer, f.eks. spansk *carro* (vogn, med /r/) <—> *caro* (dyrebar, med /r/). Som ortografien antyder, representerer den "doble" r'en historisk sett lang /r:/, men ettersom kvantitet som sagt ellers ikke er distinktiv i vestromansk, blir skillet mellom vibranten /r/ og flikken /r/ tolka som en kvalitativ og ikke kvantitativ forskjell i spansk (sjøl om en vibrant jo er "forlengelig" og derfor også normalt lengre enn en flikk).

I spansk er altså opposisjonen mellom såkalt enkel og dobbel *r* en forskjell i artikulasjonsmåte (flikk : vibrant). I visse utgaver av moderne portugisisk blir imidlertid denne opposisjonen i stedet realisert som en skilnad i artikulasjonssted. Dette skjer da ved at den enkle *r*-en blir realisert apikoalveolart, som [r], mens den doble blir realisert dorsovelart som [R]. Her får en da altså i prinsippet [R] initialt og for gammel lang /r:/, men [r] for gammel kort /r/ (medialt og finalt; jf. Teyssier 1989: 49–50; Jensen & Schmitt 1993: 17; Sjøstedt 1936: 261). I iberoromansk har en altså "redda" kvantitetsopposisjonen ved /r/ ved å omtolke den til en kvalitativ opposisjon (/r:/ > /r, R/, /r/ > /r, r/).

I moderne fransk standardspråk fins det så vidt jeg kjenner til, ikke noe spor av ei slik fordeling av [R] og [r] som i portugisisk, og det fins heller ingen andre reflekser i moderne talt fransk av noen forskjell mellom flere slags *r*-er. Derimot skiller fransk ortografi fremdeles mellom <r> og <rr> medialt, og ifølge Lausberg (1967:

Oberitalien dagegen vereinfacht im allgemeinen die Doppelkonsonanten [...]. Schriftsteller aus Oberitalien besonders der älteren Zeit zeigen daher, wenn sie sich der Schriftsprache bedienen, nicht selten eine gewisse Unsicherheit in der orthographischen Wiedergabe schriftsprachlicher Wörter. (Rohlf's 1949: 380)

70) forsvant opposisjonen mellom opprinnelig /r/ og /r:/ på 1600-tallet i fransk: "Im Französischen wurde *-rr-* erst im 17. Jh. zu *-r-* [...] vereinfacht: *terre* [R]." Det er vel grunn til å anta at denne forskjellen da har vært kvalitativ, som i moderne iberoromansk.

Gösta Sjöstedt hevder derimot at man i provençalsk fremdeles finner "spridda rester av en äldre fördelning av r-ljuden i ett starkare och ett svagare rullat ljud." (Sjöstedt 1936: 260). Han sier videre samme sted:

Det är, som vi se, intervokalskt efter kort vokal och i uddljud, som detta *r* uppträder. Den skillnad mellan starkt och svagt rullat *r*, som sålunda spåras i södra Frankrike, har säkerligen funnits även längre norrut, ehuru den numera försvunnit. Äldre författare (Meigret 1542, Lanoue 1596 o.s.v.) skilja ännu *rr* från *r* mellan vokaler och jämföra det i stället med *r* i uddljud. Att märka är, att Thurot (La Pron. français II s. 270), citerande Dumas (1733), omtalar ett hårt bakre *r*-ljud i ord som Rhône, Roc, Pierre o.s.v. med utbredning framför allt i Arles och Marseille. Här har tydligen en övergång *r > R* ägt rum i uddljud och intervokalskt efter kort vokal.

Dersom Sjöstedt har rett i at denne fordelinga av to slags *r* kan ha gått lenger nordover i eldre fransk, er det etter mitt syn ikke utenkelig at pariserfransk før 1600 kan ha hatt ei slik fordeling av rulle- og skarre-*r* som en i dag har i mange utgaver av portugisisk, og at det som skjedde på 1600-tallet, var at skarre-*r*-en ble *generalisert*. Denne forklaringa er nok mindre "pikant" enn den med talefeilen, men til gjengjeld er den etter mitt syn atskillig mer plausibel reint språklig.

At dette skulle være en mer allment akseptert teori i dag, var helt ukjent for meg, inntil jeg her om dagen kom til å slå opp på emnet "Romance languages" i Internett-versjonen av Encyclopædia Britannica, der jeg til min overraskelse bl.a. fant følgende passasje:

[...] the Parisian uvular *r* /R/ [...] was not accepted in standard French until after the Revolution of 1789, though it was probably used by the Parisian bourgeoisie from the 17th century. It probably developed from the Latin double *-rr-*, differentiated from

single -*r*-, which in Middle French tended to be pronounced with local friction. In most modern dialects of Provence the distinction between the two *r* sounds is still made (though Occitan dialects in general are adopting the French pronunciation).

Brazilian Portuguese uses a similar contrasting pair of *r* sounds, with the usual trilled *r* represented in orthography by a single *r* and a velar, or "rough," *r* represented by *rr*: Brazilian *caro* 'dear' and *carro* 'cart.' Elsewhere only Puerto Rican Spanish and a few North Italian and Romanian dialects use the velar *r* regularly, though it is heard sporadically nearly everywhere. (*Encyclopædia Britannica Online*)

Den siste opplysningen ("heard sporadically nearly everywhere") er for øvrig interessant i lys av Amund B. Larsens påstand om forholda i norsk (og Jeffrey Wollocks i andre språk; jf. pkt. 1.1 og note 3). I grunnen er det merkelig at forskere i Skandinavia ikke synes å ha kjent til denne teorien før, for nesten ordrett de samme opplysningene står i en trykt versjon av *Encyclopædia Britannica* fra 1978, og stammer sikkert fra ei enda eldre primærkjelde, som jeg dessverre ikke kjenner (jf. Posner 1978: 1039).

Fordelinga av skarre- og rulle-*r* i bl.a. moderne portugisisk har pussig nok en temmelig eksakt parallell i visse svenske dialekter, som vi skal komme tilbake til i pkt. 2.1.

1.6. Noen tanker om framtida for skarre-*r*-en i "vestgermansk"

I Skandinavia kan en i dag ane et ganske bestemt mønster i spredninga av skarre-*r*, og dette mener jeg har ei bestemt lingvistisk forklaring, som jeg kommer tilbake til i pkt. 2. Når det gjelder utbredelsen i resten av Vest-Europa på det germanske språkområdet, er jeg vesentlig dårligere orientert om den faktiske situasjonen; dessuten trur jeg også den jevnt over er mindre klar enn i Skandinavia. Det som følger, er derfor tegna med nokså grov strek, dels basert mer på såkalt anekdotisk evidens enn på eksakte undersøkelser.

Dersom en trur på ei eller annen utgave av teorien om spredning fra Paris (slik jeg gjør), må en i alle fall kunne konstatere at skarre-*r*-en ikke synes å ha greid spranget over Den engelske kanalen. Som kjent har sørengelsk regelmessig

vokalisering av *r* (f.eks. *there is* [ðeɪɹz] <—> *there* [ðeə]), mens skarre-*r* så vidt jeg kjenner til nærmest er ukjent i Storbritannia i dag. Tidligere har en derimot hatt et lite område i Northumberland i Nordøst-England der folk skarra, det såkalte Northumbrian burr-området (jf. Sjøstedt 1936: 254–256). Hvordan denne skarringa hørtes (høres?) ut reint fonetisk, aner jeg ikke; det som derimot er velkjent, er at en av de vanligste *r*-uttalene på engelsk – bl.a. den irske og amerikanske – minner sterkt om retrofleks; jf. at amerikansk uttale av *barn* (låve) lyder (nesten) som østnorsk *barn*. Om denne *r*-kvaliteten – dersom den er gammel i engelsk – kan være årsaken til at skarringa har slått så dårlig an i Storbritannia, skal være usagt, men ut fra mine hypoteser om forholda i Skandinavia er det i alle fall en spennende tanke ...

På kontinentet er derimot situasjonen en helt annen ettersom skarre-*r*-en, så vidt jeg kjenner til, er på sterk frammarsj over hele det området der tysk er standardspråk (dvs. Tyskland, Østerrike og deler av Sveits).¹³ Foreløpig er situasjonen likevel slik at rulle-*r* fremdeles er i bruk hos en del av befolkningen over store områder, og der er mønsteret for fordelinga av de to *r*-uttalene grovt sett slik at rulle-*r*-brukerne fortrinnsvis er eldre folk på landsbygda, som sjølsagt samtidig er de som snakker mest dialektalt, mens skarre-*r*-en dominerer hos yngre mennesker i byene som snakker standardnært. Offisielt regnes både rulle- og skarre-*r* som standarduttale på tysk, men i praksis er skarre-*r* helt dominerende i standarduttalen – den eneste sjanger der rulle-*r* fremdeles er foreskrevet norm, er i klassisk sang (opera osv.).¹⁴

På det nederlandskspråklige området, dvs. i Nederland og den nordlige delen av Belgia, er situasjonen ikke så klar, men det kan se ut som om framgangen for skarre-*r*-en nå har stoppa opp i Nederland, mens den fremdeles er på frammarsj i Belgia (Van de

¹³ Opplysningene om forholda på det tyskspråklige området baserer jeg dels på samtaler med Peter Auer i september-oktober 1999, dels på egne tilfeldige observasjoner.

¹⁴ Det eneste språk (i verden?) der skarre-*r* også er "påbudt" i klassisk sang, er visstnok dansk; rulle-*r* kan aldri brukes på riksdansk, verken i tale eller sang (derimot forekommer fremdeles rulle-*r* hos eldre jyder; jf. kart 5).

Velde 1999: 12; sidetall viser til manus). For nederlandsk har Van de Velde og van Hout funnet ut at noe de kaller retrofleks artikulasjon av /r/ i (som skal være en ikke uvanlig post-vokalisk *r*-uttale i moderne nord-nederlandsk, altså i Nederland, men ikke i Belgia) ikke opptrer sammen med skarre-*r* i andre posisjoner (f.eks. initialt) hos samme informant.¹⁵ Dette kan muligens tolkes som et indisium på at retrofleks uttale og skarre-/r/ ikke går i hop i nederlandsk, slik jeg mener det er i skandinavisk (jf. pkt. 2 nedenfor), og at framgangen for retrofleks *r*-uttale i Nederland dermed også kan være en årsak til at skarre-*r*-en ikke lenger ser ut til å bre seg der. Dette er imidlertid foreløpig ikke annet enn en spekulasjon fra mi side.

En kan også gjøre seg andre spekulasjoner om hvorfor skarre-*r*-en synes å være mindre framgangsrik i Nederland enn ellers på kontinentet. Nederlandsk har som kjent frikativ uttale av /g/, og i nordnederlandsk er dette en velar, oftest ustemt frikativ, [χ]. I ord som *groot* (stor) og *graf* (grav) er det dermed en viss tendens til sammenfall med ord som *goot* (renne) og *gaf* (gav), men vel å merke *bare* hos folk som skarrer (opplyst på e-post av Pieter van Reenen og Hans Van de Velde). Dette skjer da ved at skarre-*r*-en blir assimilert av den foregående *g*-en, slik at resultatet blir et regulært *r*-bortfall. Om dette "truende sammenfallet" også kan være med å bremse framgangen for skarre-*r* i nordnederlandsk, er foreløpig heller ikke mer enn en rein spekulasjon.¹⁶

¹⁵ Jf. Van de Velde & van Hout:1999:

All these variants seem to be acceptable in standard Dutch now including the retroflex [ɹ], commonly labelled as *Gooise r*, which seems to be spreading very rapidly, especially among children and young middle class women. [...]

Particularly in the Randstad area – the economically and linguistically dominating part of the Netherlands – front realizations have a strong position. Furthermore, the retroflex variants that seem to be spreading very rapidly across the Dutch language area, are front realizations too. [...]

On the combination of variants there only seems to be one restriction: the uvular trill and the retroflex realizations do not co-occur in our corpus

¹⁶ Hans Van de Velde er imidlertid i gang med å undersøke sammenhengen mellom ulike artikulasjoner av /g/ og /r/ i nederlandsk.

Dersom jeg skulle våge meg frampå med en generell spådom om den framtidige *r*-uttalen i germansk (i Europa) basert på de tendensene vi kan se i dag, ville jeg satse på at skarre-*r*-en kommer til å bli allmenn over hele det vestgermanske området bortsett fra Storbritannia og deler av Nederland. Forholda innafør nordisk skal vi se på i det neste kapitlet.

2. Skarre-*r* i Norden, og spesielt i Norge

Kart 5 viser utbredelsen av skarre-*r* i Skandinavia. Vi ser der at skarre-*r*-en i dag fins over alt i Danmark, mens den ser ut til å ha stoppa opp i Sverige. Her i landet ekspanderer den derimot fremdeles, som vi også har sett før (jf. kart 1–3). Utbredelsen her i landet og i Sverige skal jeg komme tilbake til; den er egentlig ganske påfallende ut fra teorien om sprang mellom sentra. At skarre-*r*-en ikke fins i Finland og heller ikke på Færøyene og Island, kan vel derimot forklares ut fra stor språklig og/eller geografisk avstand og dermed liten kontakt. På det nordiske språkområdet utenom Norge vil jeg derfor regne det for relativt usannsynlig at situasjonen i framtida vil bli mye annerledes enn den vi ser på kart 5. Det som er spennende, blir derfor å se hva som kommer til å skje her i landet.

Dersom vi da bare forlenger de utviklingstendensene en ser i dag, virker det kanskje ikke så utenkelig at alle nordmenn ville få skarre-*r* en gang i framtida. Vil så det skje? Mitt svar er her et avgjort nei, i alle fall ut fra de forhold vi kan overskue i dag. Hvis vi ser nærmere på kart 1–3, oppdager vi nemlig noe interessant. På Vestlandet har skarre-*r*-en erobra et enormt område på 70 år, mens den så å si har stått i stampe på Agder-kysten – alt før 1900 fantes den i Tvedestrand, men den har fremdeles ikke nådd Risør et par mil lenger nordøst. Mitt tips er at den aldri vil komme dit heller, og dette er et område der jeg kjenner dialektforholda rimelig godt ettersom jeg er oppvokst i distriktet. Jeg har også en teori om hvorfor dette ikke vil skje, og den skal jeg nå presentere.

Kart 5 viser, som vi ser, ikke bare utbredelsen av skarre-*r* i Skandinavia, men samtidig også området der det fins såkalte retroflekse konsonanter (og tjukk *l*), dvs. assimilasjonsprodukter

av /r/ (og tjukk l) + apikal konsonant (/r/ + /t/, /n/, /s/ osv. → /t/, /n/, /s/). Vi ser også at det fins områder som verken har skarre-*r* eller retrofleks; f.eks. deler av det finlandssvenske området, øya Gotland og et par områder i Norge (Indre Agder og deler av Sogn og Fjordane). Derimot viser kartet ingen områder der det fins *både* skarre-*r* og retrofleks. Det trur jeg ikke er tilfeldig; jeg trur nemlig disse to fenomenene gjensidig utelukker hverandre.

Dette må ikke forstås absolutt slik at det skulle være fysisk umulig for et individ å bruke både skarre-*r* og retrofleks; det motbeviser jo bl.a. en god del av de omtalte enkeltindividene med skarre-*r* som talefeil; den kan jo nemlig dukke opp hvor som helst, og dermed også i retrofleksområder. Dessuten blir det "kollektivt motbevist" av folk med såkalt Frogner-*r*. Det er nemlig velkjent at skarre-*r* har vært og er til en viss grad ennå utbredt i visse miljøer i Oslo, bl.a. i den nevnte bydelen. Den "klassiske" forklaringa på dette har vært at skarre-*r*-en skulle stamme fra sørlandske barnepiker, som man importerte i håp om at den oppvoksende slekt skulle få "bløde" konsonanter, som jo hadde prestisje her i landet langt opp på 1800-tallet. I så måte var prosjektet mislykka, ingen på Frogner fikk "bløde" konsonanter, men derimot slo altså skarre-*r*-en til en viss grad gjennom. En annen teori om opphavet til skarringa på Frogner er at den skal skyldes danske mødre, noe som kanskje er vel så sannsynlig. I alle fall er det et faktum at det fins en god del mennesker i Oslo som snakker et relativt normalt oslomål, dvs. med retrofleks og alle andre østnorske standardmålstrekk, men altså med skarre-*r*.

Imidlertid vil jeg hevde at nettopp "Frogner-*r*-en" kan tolkes som et ganske sterkt indisium på at teorien min om negativ sammenheng mellom skarre-*r* og retrofleks har noe for seg. I byene på Sør- og Vestlandet har nemlig skarre-*r*-en slått gjennom i *alle* sosiale klasser, mens den i Oslo altså har forblitt et særmerke for et lite mindretall, og ingenting tyder heller på at den vil øke i tida framover. Det er vanskelig å tenke seg noen *sosial* grunn til at skarre-*r*-en skulle ha større problemer med å slå gjennom i Oslo enn f.eks. i Bergen. Dermed er det rimelig å anta at årsaken må være språklig.

Jeg vil derfor anta at når skarre-*r* og retrofleksler møtes ute i dialektlandskapet, for å bruke det uttrykket, så vil de *møtes*, men ikke *forenes*.¹⁷ Det er dette møtet som for lengst har skjedd i Sør-Sverige, der framgangen for skarre-*r*-en stoppa opp alt i første halvdel av 1900-tallet, og det er det som har skjedd nå i andre halvparten av hundreåret på Agder-kysten, der skarre-*r*-en i mi levetid bare har flytta seg noen få kilometer nordøstover (jf. kart 1-3), og nå står den bom fast. Og slik jeg ser det, er årsaken det at den nå har møtt retrofleksene, som på si side har vært på vei vestover; gamle folk i Risør-distriktet sa /sæ:rt/, de unge i dag sier /sæ:ɹ/.

2.1. "Götamålsregeln" – retrofleksler og skarring

Det fins imidlertid ett større område i Skandinavia der man har klart å kombinere retrofleksler og skarre-*r* på en ganske finurlig måte, og det er i et område i Sverige, nord for det egentlige skarre-området lengst i sør, bl.a. i landskapet Västergötland (jf. kart 6). I Sverige kalles dette systemet ofte for *götamåls-r*, eller "skorrning enligt götamålsregeln".

I disse dialektene er skarre- og rulle-*r* fordelt på en måte som ligner sterkt på det systemet som ble omtalt i pkt. 1.5 ovenfor for portugisisk. I disse dialektene brukes nemlig skarre-*r* initialt, og dessuten medialt og finalt etter *kort* vokal, mens rulle-*r* brukes i andre posisjoner (jf. Garlén 1988: 75). Det har vært antyda at denne fordelinga kan ha sammenheng med tjukk *l* på den måten at rulle-*r*-en er bevart i de posisjonene der en kan ha tjukk *l* i disse dialektene (jf. Telemann 1985: 43).

Sjøl har jeg tenkt meg at det også kan ha sammenheng med retrofleksene. Denne fordelinga fører nemlig til at en i alle fall svært sjelden får skarre-*r* i posisjoner der det kan oppstå retrofleks, men derimot i de fleste andre posisjoner; jf. 'Röra' (inf.)

¹⁷ Dessverre fins det ett bestemt område i Norge som dette ikke stemmer for, og det er – enda verre! – akkurat det området der jeg sjøl har vokst opp! Jeg trur imidlertid dette har sammenheng med at dialektene nettopp her har *r*-vokalisering, og at dette er en forutsetning for at skarre-*r* og retrofleksler kan inngå i "fredelig sameksistens" (jf. Torp 1994 og Torp 1997: 43).

: 'Röde' (preteritum) 'Röt' (supinum); 'heRRe' (subst.) best. form 'heRRen'. Dermed unngår en altså vekslinger mellom skarre-r og retrofleks, noe jeg antar vil møte en viss motstand i språkssystemet. Det er nemlig klart at retroflektering er en assimilasjonsprosess, der *r*-en og den etterfølgende konsonanten "smelter sammen" på den måten at den retroflekse konsonanten som oppstår, inneholder trekk fra begge de opprinnelige konsonantene. En slik assimilasjon er lett å forestille seg mellom to konsonanter som har tilnærma samme artikulasjonssted, nemlig framtunga (/r/ + /t/ → /tʃ/, /r/ + /s/ → /ʃ/ osv.). Derimot er det mye vanskeligere å forestille seg hvordan en assimilasjon mellom en dorsal [R] + de samme framtungekonsonantene skal kunne foregå reint artikulatorisk; dette forekommer meg å være langt mindre artikulatorisk plausibelt som assimilasjonsprosess; her må vekslinga framstå som mye mer av ei reint morfologisk veksling.

Det fascinerende med denne göta-r-en er da at den representerer en veldig nær parallell til det systemet vi omtalte i pkt. 1.5 i iberoromansk, og da først og fremst i portugisisk, men også til dels i spansk, nemlig på Puerto Rico og i visse kystdistrikter i Colombia (jf. Malmberg 1974: 86). Svensken Bertil Malmberg nevner da også (loc.cit.) at denne uttalen "på ett slående sätt påminner om bruket i vissa svenska trakter, bl.a. i Västergötland", men han spekulerer ikke videre over hvorfor det er slik.

Etter mitt syn er neppe årsaken til denne fordelinga den samme i svensk og iberoromansk; i svensk trur jeg som nevnt den kan ha å gjøre med tjukk *l* og retroflekser, mens forholda i romansk nok har å gjøre med opprettholdelse av en fonemdistinksjon som ellers kanskje ville gått tapt, slik den jo har gjort i de fleste andre romanske språk (på grunn av generelt tap av distinktiv kvantitet, både ved vokaler og konsonanter). Det pussige er bare at det fonetiske resultatet er så likt og den fonotaktiske fordelinga så parallell.

2.2. Møtes skarre-r og retroflekser i Vest-Telemark og ved Stad?

Etter denne lille utflukten til Sverige og den romanske verden

skal vi tilbake igjen til skarre-*r* og retroflekker i vårt eget land. For å uttrykke det medisinsk, kan vi altså si at retroflekker er vaksine mot (generell) skarre-*r*, mens skarre-*r* er vaksine mot retroflekker. De "uvaksinerte" områdene som fremdeles er mottagelige for den ene eller andre "smitten", er altså de hvite flekkene på kart 5, altså der folk sier [su:rt] og [værs]; der vil de etter min teori enten gå over til å si /[su:t] og [væf] med retroflekker, eller [su:Rt] og /[væRs] med skarre-*r*. Min spådom går da ut på at de to områdene det gjelder – et nordlig i Sogn og Fjordane og et sørlig i Agder-Telemark – vil få dels den ene, dels den andre utviklinga. I det sørlige området vil jeg anta at alt utenom den delen som ligger i Skiens-vassdraget, vil få skarre-*r*, for den er på vei innover landet over alt i Agder-fylkene, og også inn i den delen av Telemark som ligger i Arendals-vassdraget. Derimot er retrofleksene på vei oppover Skiens-vassdraget, slik at de unge i hele resten av Vest-Telemark nå har retroflekker. Dette har selvfølgelig ikke primært noe med hydrografien å gjøre, men med kommunikasjonsmønstra, som igjen sjølsagt blir delvis bestemt av naturforholda.

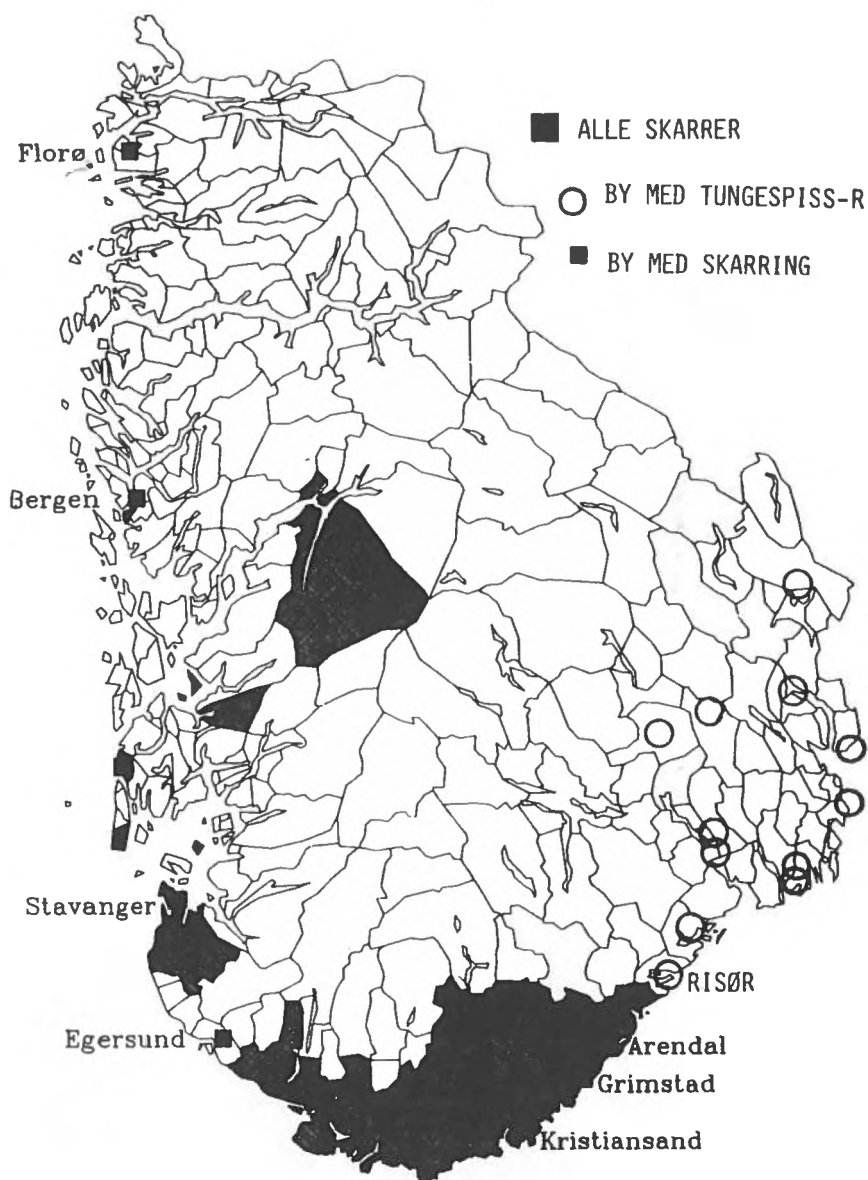
På Nordvestlandet er jeg ikke så lokalkjent, men ettersom både bygdene på det nordlige Sunnmøre og "sunnmørshovedstaden" Ålesund forlengst har fått retroflekker (jf. Sandøy 1996: 161), regner jeg med at hele Sunnmøre etter hvert vil kunne bli retrofleksområde ut fra teorien om sprang mellom sentra. Det betyr altså at slaget mellom retroflekker og skarre-*r* på Vestlandet kan komme til å stå i Fjordane, og der er det visst foreløpig uavgjort, for ifølge en fersk undersøkelse ser det ut til at skarre-*r*-en har problemer med å slå gjennom f.eks. i et større sentrum som Førde, og grunnen antas å kunne være et behov for å markere språklig egenart i forhold til "skarre-sentra" i vest og sør: "[...] bruken av rulle-*r* kan [...] sjåast på som ein *identitetsfaktor*, som er med på å skilje ein førdianar frå t.d. florøværingar eller bergensarar" (Sølvberg 1998: 80). Så spør det om "førdianerne" og andre fjordinger også i framtida vil være like opptatt av å distansere seg språklig fra naboer både i sør og i nord. I så fall vil Fjordane og muligens Søre Sunnmøre kunne bli det siste reliktområdet i Norge der dialekten verken har skarre-*r* eller

retrofleksjer. Men om fjordingene også til slutt må gi tapt for den ene eller andre "smitten", kunne jeg som pedagog ønske at retrofleksjer og skarre-r ville møtes ved et kjent landemerke som Stad; det ville pedagoger og norskstudenter i så fall være evig takknemlige for!

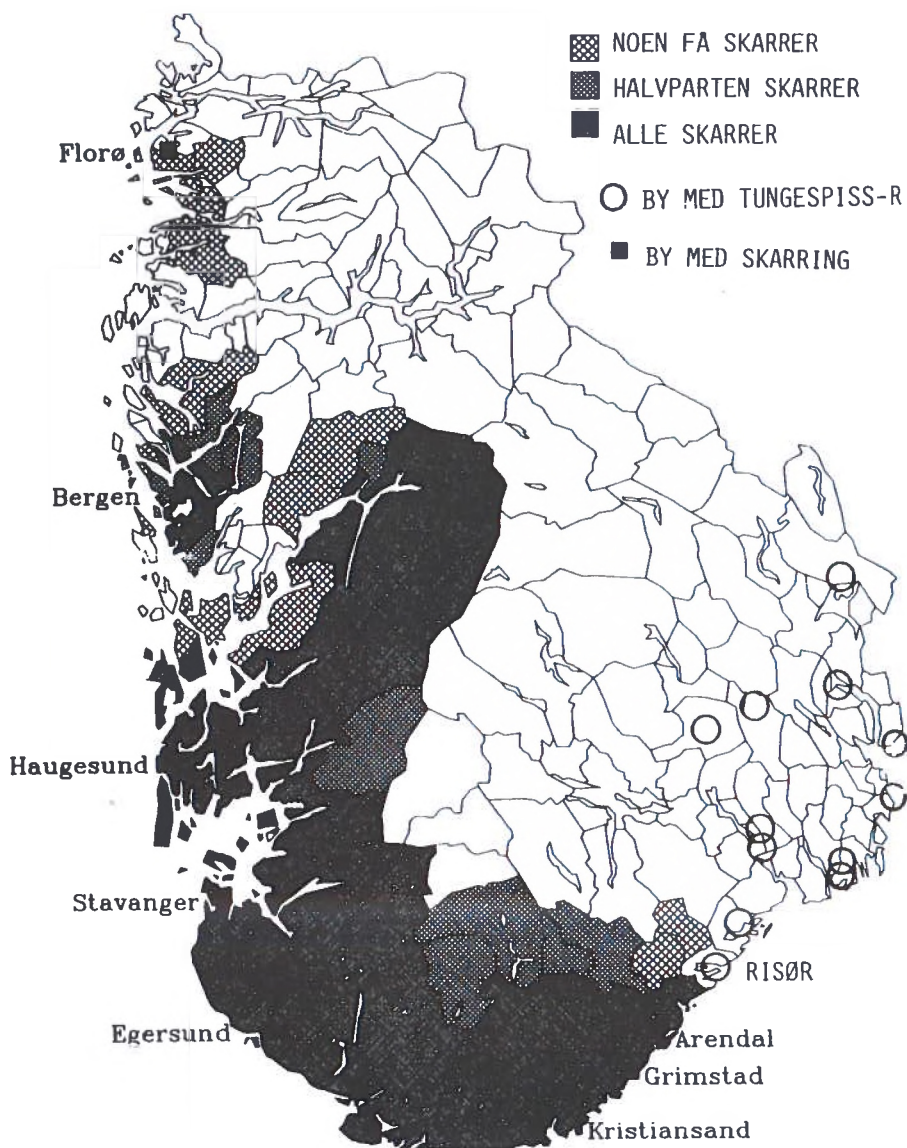
Litteratur

- Bugge, Inger. 1949. *Korrekt dagligtale*. Oslo: Fabritius
- Chambers, J. K. & Peter Trudgill. 1980. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Encyclopædia Britannica Online*: "Romance languages": http://www.eb.com:180/bol/topic?artcl=109774&seq_nbr=3&page=n&isctn=2&pm=1 [Accessed April 16, 1999]
- Fintoft, Knut m.fl. 1983. *En undersøkelse av normalspråket hos norske 4-åringer*. Trondheim: Universitetet i Trondheim
- Foldvik, Arne Kjell. 1988. Spredning av skarring i Norge i løpet av om lag 70 år. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 1/2
- Garlén, Claes. 1988. *Svenskans fonetik*. Lund: Studentlitteratur
- Gjerdman, Olof. 1935. Artikkel om R i *Svensk Uppslagsbok*, bind 22. Stockholm.
- Jensen, Jørgen Schmitt & Birger Lohse. 1993. *Elementær Portugisisk Grammatik*. København: Munksgaard
- Jespersen, Otto. 1897–1899. *Fonetik: en systematisk fremstilling af læren om sproglyd*. København: Det Schubothske Forlag
- Kotsinas, Ulla-Britt & John Helgander (utg.). 1994. *Dialektkontakt, språkkontakt och språkförändring i Norden*. Stockholm
- Larsen, Amund B. 1926. *Sognemålene*. Oslo: Det norske videnskapsakademi
- Lausberg, Heinrich. 1967. *Romanische Sprachwissenschaft II. Konsonantismus*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Linell, Per & Margareta Jennische. 1980. *Barns uttalsutveckling*. Lund: LiberLäromedel
- Malmberg, Bertil. 1974. *Spansk fonetik*. Lund: LiberLäromedel
- Ohlsson, Stig Örjan. 1978. *Skånes språkliga försvenskning, 1*. Lund: Ekstrand
- Perelló, Jorge. 1959. Carlos V y la pronunciación española. *Anales de Medicina* (sección "Medicina") 45: 105–114
- Posner, Rebecca. 1978. Romance Languages. *Encyclopædia Britannica* volume 15.

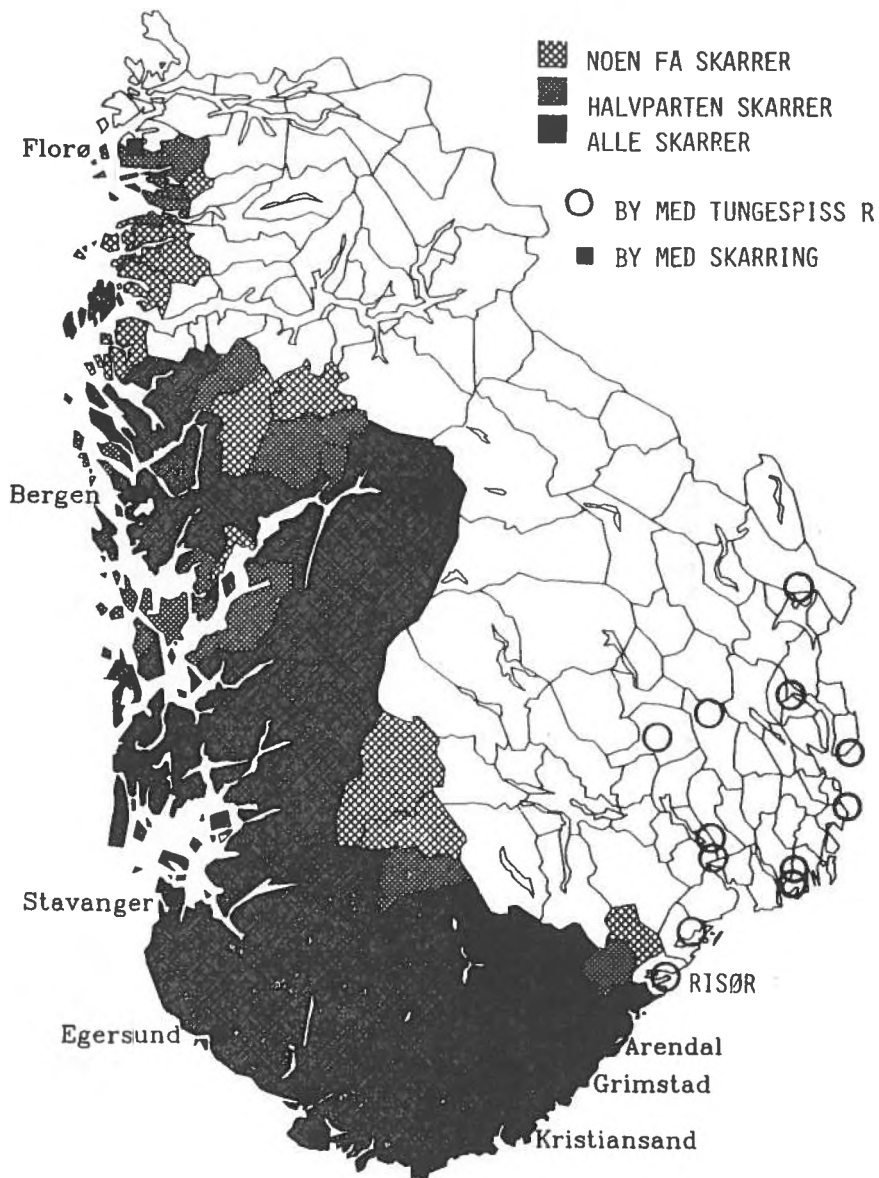
- Sandøy, Helge. 1988. Dialektane våre. I Johnsen, Egil Børre (red.). 1988. *Talemålet. Vårt eget språk bind 2*. Oslo: Aschehoug
- Sandøy, Helge. 1996. *Talemål*. Oslo: Novus
- Sandøy, Helge. 1999. Utviklingslinjer i moderne norske dialekter. *Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi nr 39*. Helsingfors
- Sjöstedt, Gösta. 1936. *Studier över r-ljuden i sydsnkandinaviska mål*. Lund: Landsmålsarkivet
- Sølvberg, Ola. 1998. *Endringar i førdedialekten*. Utrykt hovedoppgave – Høgskolen i Agder
- Teleman, Ulf. 1985. *Till det nordiska r-fonemets historia*. Upubliseret manus – Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet
- Teyssier, Paul. 1989. *Manual de lingua portuguesa*. Coimbra: Coimbra editora
- Tjäder, Börje. 1987. De problematiske r-ljuden. *Saga och Sed* s. 81-94
- Torp, Arne. 1994. Skarre-r mot retrofleksar: Ein rapport frå frontlinja. I Kotsinas & Helgander (s. 291-299)
- Torp, Arne. 1997. Fonologisk regionalisering – spesielt om skarre-r og retrofleksar. *Nordica Bergensia*. 13. 29-50.
- Trautmann, Moritz. 1880. Besprechungen einiger Schulbücher nebst Bemerkungen über die R-Laute. *Anglia* 3: 204-222.
- Van de Velde, Hans & Roeland van Hout. 1999. The pronunciation of (r) in standard Dutch. *Linguistics in the Netherlands. AVT Publications 16* Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Wollock, Jeffrey. 1982. Views on the decline of apical r in Europe: Historical study. *Folia Linguistica Historica*, Tomus III/2.

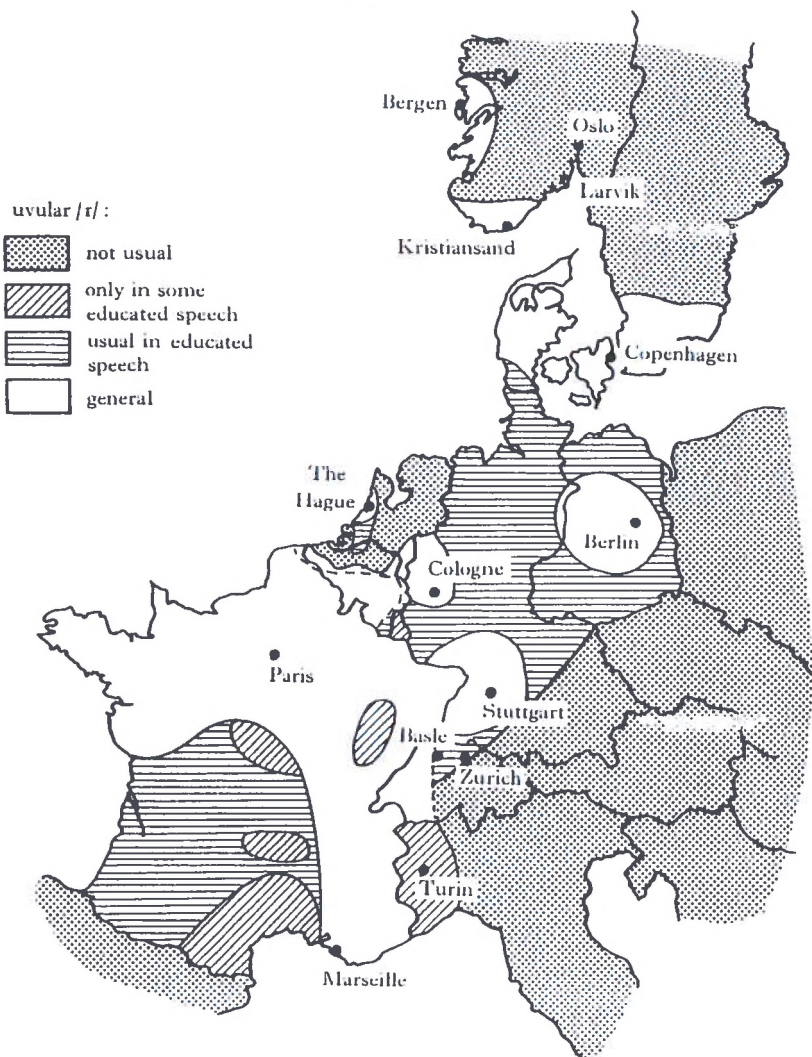
Kart 1. Informanter født omkring 1900

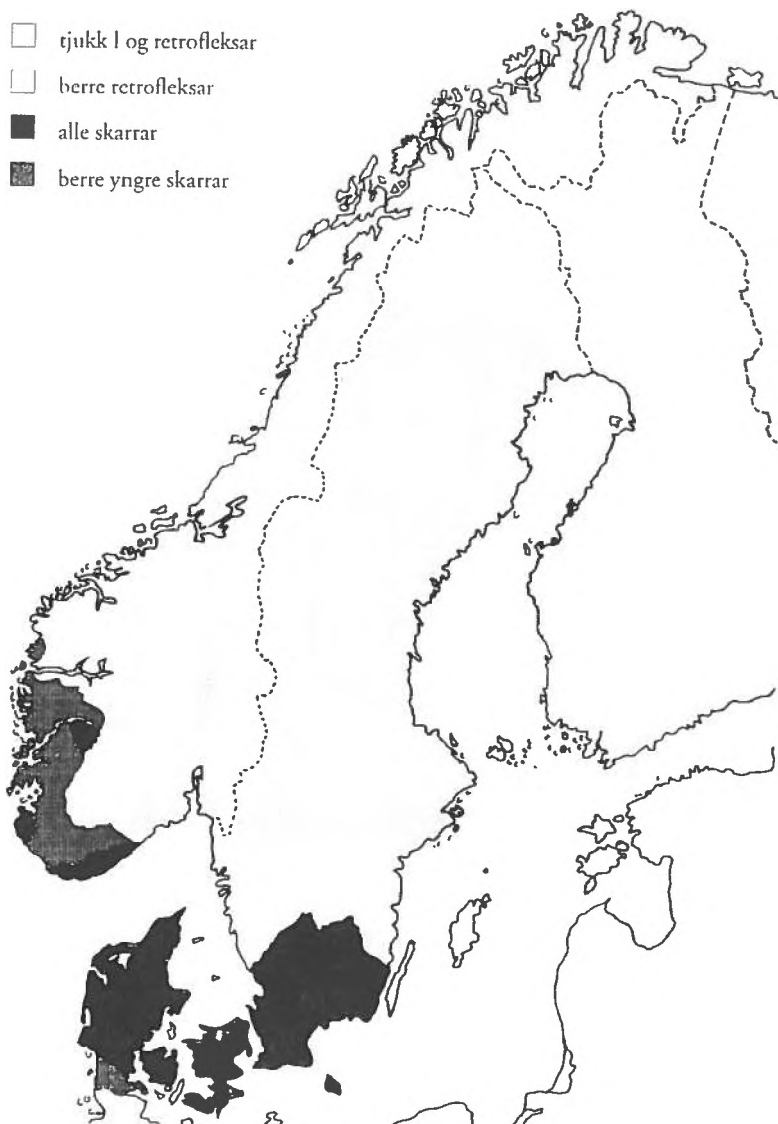
Kart 2. Informanter født omkring 1950

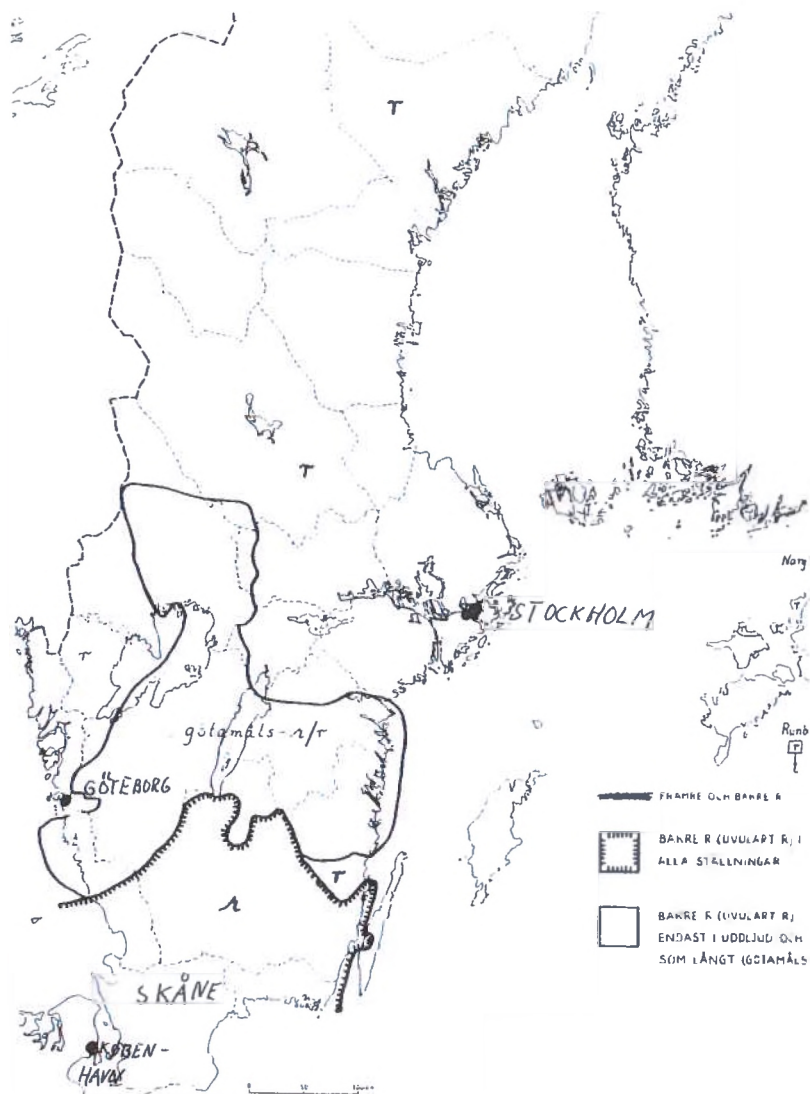
Kart 3. Informanter født omkring 1970

Uvular /r/ in greater social detail (after Trudgill 1974c)

Kart 5. Skarring og retroflekering i Norden

Kart 6. Uvular *r* i Sverige